

սիկա բարեխիտութեան զործը եղաւ:

Ամէն համայնքի մէջ կ'ընէ թէև երկ-
րորդական՝ բայց պաշտօնական տեղ մը
գրաւելու կոչուած էր. նէ իր նախաձեռ-
նութիւնները և պատասխանատուութիւն-
ներն ունեցաւ: Նախապէս կ'ընէր կը կարծէր
թէ մարդ իրեն կը դիմէ միայն հաճոյքի
համար. քրիստոնէութիւնը անկէ պահան-
ջեց միայն զոհարելութեան և անձնուիրու-
թեան զգաստ հաճոյքները, նախապատ-
ուութիւն տալով կոյսին և այլիին: Կա-
նայք զգա՞ծուած՝ գրաւուած այսպիսի փափ-
կանկատութենէ մը՝ նուիրուեցան առանց
վերապահումի: Իսկոյն միացուցին իրենց
ոչ ժերն ու կարողութիւնները, համախմբ-
ուեցան և իրենցմով քրիստոնէութեան տը-
րամադրութեան ներքեւ զրուեցաւ նոր և
անդիմադրելի զօրութիւն մը:

Հրաշունչ, անմոռանալի և ամբողջ քը-
րիստոնէական գրականութեան մէջ Յիսու-
սի քարոզներուն ամէնէն աւելի մօտեց-
նելու արժանի էջի մը մէջ Ս. Պօղոս զըր-
ւատած էր բարեխիտութիւնը. և կարծես
թէ այդ հրավառ էջը ներշնչում մը կ'ըլ-
լայ հաւատացեալներու կեանքին: Վասնզի
զայն կը գտնենք ամենուրեք — թէև ոչ մէկ
տեղ յայտնապէս — այն թագնուած աղ-
բիւրներուն նման՝ զորս կը գուշակենք
օղին տուած զովութեամբն ու հոգին տուած
արգասանդութեամբ: Խնդրուած ողորմու-
թիւններ, հանգանակութիւններ, ինքնա-
լօծար ընծաներ արկղը կը ճօխացնեն և
կարելի կը դարձնեն քիչ թէ շատ քաղց-
րութիւններ զրկիլ երբեմն հանքահորերու
մէջ մխրճուած տաժանակիր աշխատողնե-
րու, բարբարոսներէն զերի վարուածներուն,
ժանտախտէ և կամ ժանտախտից տառա-
պողներուն: Սոյն աղբիւրներու օգնու-
թեամբ Հոռոմի մէջ կը սնուցանեն 1500 կա-
թօտական և Կոստանդինուպի մէջ հան-
դերձատուն մը կը կանգնեն՝ որ ի վիճակի
էր հարիւրի չափ մարդիկ հազուեցնել:

Հեթանոսները կ'ըսեն. «Նայեցէ՛ք, զի-
բար ի՞նչպէս կը սիրեն, իրարու հետ ի՞նչ-
պէս իբր եղբայր և քոյր կը վարուին, ու
իրարու համար մեռնելու անգամ պատ-
րաստ են:» — «Ե՛ւմարիտ է, կը պատասխա-
նէ Տերտուղիանոս անոնց, այս եղբայրա-
կան սէրը զձեզ կը զարմացնէ, զձեզ որ
զիրար տառի և մէկի միւսին կեանքին զէմ
դաւեր լարել միայն կրտէք: Մեր եղբայր-
սիրութիւնը զձեզ կը հրաշքնէ, բայց կը
մոռնաք որ զուք իսկ առարկան էք մեր
զթասրտութեան, և թէ քրիստոնէական
սէրը կ'ընդգրկէ ոչ թէ միայն զձեզ, այլ
ամբողջ աշխարհը՝ որ յաշտ ձեր ընդարձակ
հանրապետութիւն մըն է լոկո՛ւ:

ՀԻՆ ՀԱՅ ՀԱՆՍԱԳՐԱՀՈՐԴԻՐ

ԱՍԻՈՅ ԽՈՐԵՐԸ ՀԱՅ ՍԸ 1602-ԻՆ

Հին դարերու ընթացքին Հայն ալ իբր
ճամբորդ, իբր վաճառական, և նոյն իսկ
իբր բախտախնդիր հեռաւոր աշխարհներ
այցելած ու պտտած է. և սակայն ցաւա-
լի է ըսել՝ շատ հազուադէպօրէն առ այդ
որեւէ ուղեգրութիւն կամ յիշատակարան
թողուցած է: Բաղմաթիւ հոյ առաքելու-
թիւններ, որոնք Եւրոպական կամ Ասի-
ական հեռաւոր կամ մօտաւոր արքունիք-
ներ զրկուած են, մեզի չեն թողուցած ու-
ղեգրութիւն մը կամ օրագրութիւն մը.
մինչ օտարաց կողմէ ի Հայս զրկուած դեւ-
պանութիւններ միշտ ունեցած են անհատ-
ներ, որոնք քիչ կամ շատ հաւատարմու-
թեամբ ուզած են և արձանագրած իրենց
ուղեգրութիւնը, այսպէս մեզի կտակելով
թանկագին ծանօթութիւններ: Ինչպէս ըսի
մերայնոց մէջ նման ղէպքեր հազուադէպ
են: Ինձի ծանօթ է միայն Մարտիրոս Ե-
պիսկոպոս Երզնկացոյ ուղեգրութիւնը իր
կատարած ճամբորդութեան յԵւրոպա 1489-
1492ին: Նպատակ ունիմ անոր անդրա-
դառնալու մօտաւոր ապագային. սակայն
այժմ պիտի ներկայացնեմ 1602ին Ասիոյ
խորքը կատարուած առաքելական ճամ-
բորդութեան մը մէջ հայու մը ունեցած
կարեւոր դերը:

Տարակոյս չունիմ թէ շատ կանուխ
ժամանակներուն իսկ եղած են հայեր՝ ու-
րոնք Տիբեա, Մոնղոլիա, Չինաստան կամ
հեռաւոր Արեւելք այցելած են. սակայն
գծրախտաբար առ այդ յիշատակ մը թո-
ղուցած չեն, կամ գոնէ մեր ձեռքը չէ հա-
սած: Գուցէ այդ Հայ ճանապարհորդք վա-
ճառականներ ըլլալով չեն կրցած գրակա-
նութեան սուղ արուեստին տիրանալ եւ
զայն օգտագործել: Բայց ահա կը հանդի-
պինք հայու մը որ վաճառական չէ և
1602-ին մինչև հեռաւոր Արեւելք կ'երթայ,
ըստ երեսնի իրօնքի համար, այլ ըստ իս
պարզապէս բախտախնդրութեամբ: Այս
հայը ծանօթ է միայն իբր Իսահակ, ընկե-
րակից Պորտուգալցի Յիսուսեան Բենետիկտ
Գոնչ կաթողիկ քարոզիչին:

ևս անգլերէնէ թարգմանելով քաղուածարար կուտամ Իսահակի հետ առնչութիւն ունեցող զլիսաւոր մասերը՝ այս ճամբորդութեան վրայ կատարուած ուսումնասիրութիւնէն⁽¹⁾։

1602-ին Goetz «հասաւ Լահոր գեկտեմբեր 13ին։ Xavier անոր իբր ընկերակից տուաւ երկու Յոյներ, Leo Grimali, քահանայ մը, և Demetrius, վաճառական մը, որոնք լաւ ծանօթ էին ճամբաներուն, և փոխանակ չորս մահմտական ծառաներուն առաւ Իսահակ անուն հայ մը, որուն կը պարտինք յաջորդ օրագրութիւնը իր ուղևորութեան. որովհետեւ Goetz մեռնելով Չինաստանի մուտքին So-Chewի մէջ, Իսահակ շարունակեց յառաջանալ դէպի Peking, ուր Ricci հաշուետութիւն մը քաղեց անոնց ճանապարհորդութեան, մասամբ Goetzէն մնացած յուշագրութիւններէ, և մասամբ ալ Իսահակի իրեն ըսածներէն՝ վստահելով անոր յիշողութեան վրայ»⁽²⁾։

Goetz և իր ընկերակիցները Կարուի հասան 1602-ին։ «Grimali քահանան յոգնած ճանապարհորդութեան զժուարթութիւններէն, մերժեց աւելի յառաջ երթալ, և Demetrius այս քաղաքը կեցաւ առետուրի համար . . . Goetz շարունակեց հայ Իսահակին հետ»⁽³⁾։

«Tanghetarի մէջ, որ Kaskarի թագաւորութեան կը պատկանի, Իսահակ մեծ գետի մը գետեզերքէն ջուրի մէջ ինկաւ, և ութ ժամ կիսամեռ փոռուած մնաց»։

Եարխանտի մէջ «զողերը իրենց տունը մտնալով, կապեցին Իսահակը և սուր մը կոկորդին գնելով զինքը վախցուցին որ աղմուկ չհանէ. բայց Դեմետրիոս լսելով չէր կը, պոռաց՝ զանոնք վախցնելով և փախուստի մատնելով»⁽⁴⁾։ Դեմետրիոս յոյն վաճառականը որ Կարուի մէջ Իսահակէ և Գոէզէ բաժնուած էր՝ դարձեալ միացաւ անոնց Եարխանտի մէջ։

Kaskarի «երկրէն Հաճի Ասի մը, որ յաջորդ կարաւանին պէտ նշանակուած էր, Գոէզը հրաւիրեց խնձորի մը, ընկերաց-

ուած նուագածութեամբ։ Հիւրասիրութեանէ վերջը փափաքեցաւ Գոէզի ընկերակցութիւնը դէպի Katay։ Ասիկա ճիշտ ձեռնարկին փափագածն էր, որ գիտնալով Մահմտականներուն նկարագիրը, կ'ուզէր որ հրաւէրը անոնցմէ գար։ Հաճի Ասի այնքան սրտանց էր իր այս փափաքին մէջ՝ որ կրցաւ թագաւորին ալ երկրորդել տալ իր հրաւէրը Գոէզի, որ հաւանեցաւ պայմանով որ նորին Բարձրութիւնը իր գրաւոր շնորհագիրն ալ տար։ Անոնք որ նախկին կարաւանով Կարուիէն իրեն հետ եկած էին, կը զժամակէին զինքը կորսնցնելու, և ըբին ինչ որ կրնային զինքը հրաժարեցնելու համար այդ կարգադրութիւնէն։ Որոհուող տունն չվստահել Kaskarի բնակչաց, ըսելով որ անոնք անվստահելի էին, և զինքը պիտի կորստեան մատնէին»։

«Որոհուողը աւելի նկատողութեան պէտք էր առնել, ինչու որ բնիկներէն ումանք իրենք իսկ ապահովուցելին, թէ այդ հայերը պիտի սպաննուէին իրենց ընկերակիցներէն, անմիջապէս որ քաղաքէն դուրս ելլէին»⁽¹⁾։ Ասիկա այնքան սարսափեցուց Դեմետրիոսը (որ Կարուիէն վերստին իրենց միացած էր) որ երկրորդ անգամ ըլլալով բաժնուեցաւ անկէ, և պիտի կարենար հըրոժարեցնել Գոէզը աւելի առաջ երթալէ. բայց Բենեզիկիտ վճռած էր կատարել զինքը զրկողներուն ակնկալութիւնները, ամէն զժուարթութեանց հակառակ»⁽²⁾։

Chalisի մէջ Փոխարքան «երկոյ մը Գոէզին ետեւէն մարդ զրկեց։ Իսահակ ողբալ սկսաւ, խորհելով որ անիկա պիտի սպաննուէր. Բենեզիկիտ անգոսնելով վրտանգը, քաջաբար պալատ գնաց, բայց երբ հոն ժամանեց, տեսաւ որ բոլոր գործը կրօնաւորներու և գիտուններու հետ վիճարանիլ էր»⁽³⁾։

(1) Ասիկ կը յայտնուի որ Գոէզէ առաջ կամ իր ժամանակ և սակայն իրմէ անկախ՝ հայ վաճառականներ կը գտնուէին, որոնք թաշխարէն Թաթարի մեկնելու վրայ էին 1603-ին, Հաճի Ասի անուն պետի մը առաջնորդութեան յանձնուած կարաւանով մը։ Այս կարաւանը մահմտականներէ կը բաղկանար, և ըստ Գոէզի աշխատքը հասած շրջաններուն՝ հայ վաճառականներուն հանդէպ թշնամական դաւադրութիւն մը մտածուած էր։ Աւելի բան մը չ'ըսուիր այս հայ վաճառականներուն վրայօք։ Յ. Բ.

(2) Անդ։ (3) Անդ։

(1) Travels of Benedict Goetz, a Portugeze Jesuit from Lahor in the Mongols Empire to China, in 1602. էջ 577-588. — Voyages and Travels. by John Pinkerton. London 1811.

(2) Անդ էջ 578։ (3) Անդ էջ 579։

(4) Անդ էջ 581։

Պեքին հասնելէ առաջ 1605-ին Գոէզ վախճանեցաւ: Գոալի ձիգութաներու ընկերակցութենէն իրր իրեն օգնական զըրկուեցաւ համատ John Ferdinand անուն Չինացի մօրմէ երկասարգ մը: Վեր կասկածուէր որ Մահմետականները թունաւորելով մեղացեցած էին զինքն (Գոէզը): Անոր մեղսելէն անմիջապէս վերջ անոնք գրաւեցին ինչ որ թողուցած էր: Կորսուած իրերու կարգին էին իր օրագրութիւնը, որուն կորուստէն աւելի ցաւով կորուստ չի կար, վասնզի հոն պահած էր ան իր ճանապարհորդութեան մանրամասնութիւնները: Աւելի ձկտեցան այս գիրքը իրենց ձեռք անցնել, որպէսզի կարենան արգիլել հոն նշանակուած պարտքերը: Չինքն ալ մահմետականի մը պէս պիտի թողէին, եթէ իսահակ և Ֆէրդինանդ չհակառակէին անոնց: Գոէզ բարձր յատկութիւններով օժտուած մարդ մըն էր, և իր հաւաստումներուն համաձայն մեծ ծառայութիւն մատուցած էր միտրանութեան, բայց չէր քահանայացած: Ան յանձնարարեց Ֆերդինանդին զգուշացնել ձեռքերէն որպէս զի չվստահին մահմետականներուն, ոչ ալ դէպի Չինաստան այս ուղին հետապնդեն, տնչահաբեր և վտանգաւոր ըլլալուն համար»:

«Իսկ զալով վաճառականներուն, ըստ իրենց մէջ գոյութիւն ունեցող սովորութեան, ճանապարհին մեղսողին ապրանքները կը բաժնեն. կը կապեն իսահակը, սպառնալով զինքը սպաննել եթէ Մահմետի կրօնքը չընդունի: Անոր վրայ Ֆէրդինանդ խնդրագիր մը կը ներկայացնէ Kan-chew Փոխորդային, որուն վրայ ան ալ յանձնարարագիր մը կը գրէ So-chewի կառավարիչին, չէզոք կերպով խնդրել քրննելու համար: Ան սկիզբը բարեացակամ էր, և սակայն կաշառուելով, սպառնաց խարաղանել լողոքողները, և երեք օր բանտարկեց: Այսուհանդերձ այս ընդունելութենէն չվհատելով, ան (Ֆէրդինանդ?) ծախեց իր հողուտները գրամի պէտք ունենալով, և հինգ ամիս դատը շարունակեց: Բոլոր այս ժամանակամիջոցի ընթացքին, որովհետեւ Ֆէրդինանդ չէր կրնար պարտկերէն խօսիլ, և ոչ ալ իսահակ պորտուկերէն, կամ լատիներէն, անոնք չէին գալերէն, կամ լատիներէն, անոնք չէին կրնար իրարու հետ խօսակցիլ: Դատարանին

առջև եղած առններն, մինչ մին «Հայր Մերոյ կ'ըսէր՝ միւսը միշտ կը կրկնէր Բենեդիկտ Գոէզի անունը քանի մը պորտուկալերէն բառերով, աւանց սակայն որեւէ մէկուն զիրենք հասկնալուն: Դատարարը խորհեցաւ թէ անոնք կը խօսէին Kanton նահանգին լեզուն, և զիրար կը հասկնան»:

«Վերջապէս երկու ամիսէն, Ֆէրդինանդ սորվեցաւ պարսկերէն խօսիլ: Մահմետականները, ուրիշ ամբաստանութեանց կարգին, ըսին որ Ֆէրդինանդ ծագմամբ Չինացի է և իսահակ ալ Սարակինոս: Իր պատասխան այս ամբաստանութեանց, Ֆէրդինանդ վստահեցուց դատարանը որ ինքը մահացու թշնամի է Մուհամմէտի օրինաց, որոնց եթէ հաւատար, անտարակոյս ինքը պիտի մերժէր խողի միս. նոյն ատեն ան իր թեզանքէն հանեց խողի կտոր մը, և ինքն ու իսահակ ախորժակով ուտել սկսան: Անոր վրայ հոն ներկայ եղողները բարձրաձայն խնդացին, մինչ մահմետականք ամօթապարտ թքին հայուն վրայ՝ ըսելով որ պղծուած էր Չինացի փորձիչէն, որովհետեւ ճամբուն բոլոր ընթացքին մահմետականները զայրացնելէ զգուշանալով, Բենեդիկտ և իսահակ ժուժկալած էին խող ուտելէ»:

«Այսպէս, վախճանալին ինչքերը վերըստացուած էին Ֆերդինանդէ. բայց ամէն բանէ վերջ ոչինչ զտնուած էր, բացի մարմարի կտորներէն, որոնք գետնին տակ պահուած էին: Ասիկա ծախեցին իրենց պարտքերը վճարելու համար, և իրենց ուղեորութեան կարիքները հոգալու համար մինչև Պեքին, ուր հուսկ ուրեմն երկուքն ալ հասան: Անոնք բերին խաչ մը նրբորէն գծուած՝ ոսկեղօծ թուղթի վրայ՝ Kaskarի, Quotanի և Chalisի թագաւորներուն անցագիրներուն հետ՝ որոնք իւր չլատակ պահուած են»:

«Իսահակ բոլոր այս անցքերը պատմեց Ricciի, վստահելով իր յիշողութեան վրայ, և Բենեդիկտի քանի մը չլատակագրութեանց վրայ: Ամիս մը Պեքին կեցած ըլլալով ան զրկուած էր սովորական ճանապարհով՝ Amakao (= Makau): Անկէ դէպի Հնդկաստան իր ճանապարհորդութեան ընթացքին բռնուեցաւ հողանտոցիներէն, բայց փրկուելով պորտուկացիներէն, ան շարունակեց իր ուղին, և իմանալով իր

կնոջ մահուան մասին, վերագործաւ ոչ թէ մոնկոլներու երկիրը, այլ մնաց Chaul, և 1615-ին դեռ ողջ էր»⁽¹⁾։

«Այդ ժամանակներէն վերջ հոռմէական քարոզիչներէն ոչ ոք ճամբորդած է այդ կողմերը, թէև յարատեօրէն երթ ու դարձ ըրած են կարաւաններ, որոնց հետ հայ վաճառականները չեն քաշուիր ընկերանալէ, և կը կատարեն ճամբորդութիւնը ապահովութեամբ»⁽²⁾։

Իսահակ ըստ երեւոյթին պարսկահայ էր, նաև ամուսնացած։ Այս մասին որոշ վկայութիւն ալ կը տրուի։ Իսահակի կինը, որուն ուր գտնուիլը անձանօթ կը մնայ, մեռած էր 1605-ին։ Իսահակ կրօնաւոր մը չէր, վկայութիւնները ատոր հակառակ ցոյց կուտան։ Ինչպէս տեսանք՝ Գոէզ ալ կրօնաւոր չէր, այսինքն ոչ պաշտօնապէս, այլ տշխարհական մը որ կրօնական քարոզչութեամբ իր նախընտրած ձեզուիտներու կարգին օգտակար կ'ըլլար։

Գալով հայ վաճառականներուն՝ անոնք ալ պարսկահայ վաճառականներ ըլլալու էին։ Ծանօթ է որ Շահ Աբրահիմ օրերուն Պարսից վաճառականութիւնը Հայոց ձեռքն էր. Սպահան հաստատուած Զուղայեցի հայ վաճառականները թափանցած էին Հնդկաստան, ուր բարգաւաճ ու ճոխ կեանք մըն ալ կը վարէին, որով անհաւանական պիտի չըլլար հետեցնել՝ որ հայ վաճառականներ մեծ կարաւաններու միացած՝ ԺԶ-ԺԷ դարերուն շատ յաճախօրէն ներքին Ասիա և Զինաստան և այլուր կ'երթային ի խնդիր առևտուրի։ Սակայն այս մասին իրր հնագոյն որոշ վկայութիւն միայն Գոէզի և Իսահակի ուղեգրական յիշատակութիւնները ունիմ, ուր անոնուն՝ պարզապէս՝ հայ վաճառական ձեռքն գտաւ ուրիշ մանրամասնութիւն չի տրուիր։

Առևտրական ապրանքներուն դալով ըստ իս ատոնք հիւստեածեղէն, դիպակներ, և հում մետաքս էին գլխաւորաբար, քիչ ինչ փղոսկր, թանկագին քարեր, դեղ և ներկ, խոնկ և գուցէ նոյն իսկ յախճապակի և Թուրքեստանի զորգեր։

Ուիլիսա, Գանգսա
U. S. A.

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՄԽԻԹԱՐ ԱՅՐԻՎԱՆԵՑԻ

ՆՈՐԱԳԻՒՏ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԵՐԿԵՐ

Տ. Մեզ կը մնայ մի քանի խօսք ասել Զեռագրի մասին, որտեղից անուած է այս վկայարանութիւնը, որ հաղուագիւտ է և ոչ ընդհանրացած Յայամաւորքներին մէջ, այստեղ էլ վերջին վկայարանութիւնն էր, մի ապացոյց նոյն մտքի։ Առաջին անգամ տեսել էինք այն Աշոտ Յովհաննիսեանի մօտ և հարկաւոր քաղուածքներն արել մեր Խաղարկեանց աշխատութեան համար. բայց յետոյ տեղեկանալով, որ Մնարի սեպհականութիւնն է, խնդրեցինք հնարաւորութիւն տալ մեզ արտագրելու ամբողջը, որ և սիրալիբ կերպով կատարեց։ Ժամանակի սղութեան պատճառով՝ հազիւ կարողացանք վկայարանութեան հետ արտագրել և գրել յիշատակարանի այն մասը, որ իրական տեղեկութիւններ էր տալիս ձեռագրի ծագման մասին, առանց նորա բովանդակութեան մանրամասն ծանօթութեան և չափազրութեան։

Յայամաւորքս մեծ դիրքով, կաշկապտ կազմով ձեռագիր է, լաւ բոլորագիր և թուղթ։ Գրիչն է Խաչատուր քահանայ. որի հայրն է Յորդանան, մայրը Աղուծ. գրել է «Ի թվաբերութեան հայկազեան տումարի Զ և Թ. ի դաւառս Աբարատեան, ի գեաւդն Ուրծ կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ սր. Աստուածածնին, ի հայրապետութեան տն. Գրիգորի... ի յաթոս սր. էջմիածնի, և յաշխարհակալութեան Զահան Շահին»։ Ուրծը այժմ Բէշլիքեանդ կամ Բէշլիշտադ կոչուած գիւղն է, Վեդիի միջին հոսանքում⁽¹⁾, ուր սկսեում է լեռնաշին մասը, դէպի ակունքները, բարձրանալով. արձանագրութիւններին մնացորդներէց գատելով՝ Օրբէլեանց իշխանութեան մաս։ Խաչատուր գրչից մեզ յայտնի են և

(1) Անդ 586-587, (2) Անդ 587.

(1) Хруст. Боим. 1913 մեր յոդուածը՝ Nomowcmbo Mapcaura u Muma-Xamynm եր. 231.